

УДК 81'27:81'373.613:811.124:[811.161.2+811.111+811.131.1]
DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.21.1.38>

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОНИКНЕННЯ СЛІВ ЛАТИНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКУ, АНГЛІЙСЬКУ ТА ІТАЛІЙСЬКУ МОВИ

SOCIOLINGUISTIC FEATURES OF PERMEATION OF LATIN ORIGIN WORDS INTO UKRAINIAN, ENGLISH, AND ITALIAN

Лебедєва С.Л.,
orcid.org/0000-0001-5281-0759
викладач кафедри філології та перекладу
Київського національного університету технологій та дизайну

У статті досліджуються соціолінгвістичні особливості процесу проникнення запозичень латинського походження в українську, англійську та італійську мови, шляхи їх адаптації, функціонування латинізмів на теренах семантично спорідненої автохтонної лексики мови-реципієнта.

Лексична система, частину якої складають слова, запозичені з інших мов, є найбільш рухомою і гнучкою. Словниковий склад змінюється динамічно і постійно разом із розвитком мовного колективу, відображує зміни та тенденції у суспільстві. Соціальні й матеріальні чинники у конкретні історичні періоди стимулюють процес трансформації словникового фонду, поповнення його шляхом залучення іншомовних елементів.

Аналіз змін у лексичній системі мови є продуктивним, коли він виконується з урахуванням розгляду розвитку її складових на тлі історичних подій, а також суспільно-політичної та культурної ситуації у конкретний проміжок часу.

Поява, освоєння та адаптація запозичених слів є одним із важливих результатів впливу екстралінгвальних факторів на розвиток лексичної системи, яскравим проявом взаємодії мов. У зв'язку з тим, що мова не існує як окреме від соціуму явище, вона відображує та позначає поняття, явища або процеси, що існують у суспільстві.

Особливості функціонування запозичень в одній мові виявляються більш помітними, якщо порівнювати їх з аналогічними процесами в інших мовах.

Ця розвідка фіксує паралелі між запозиченнями з латинської мови в українській, англійській та італійській мовах, демонструє наявність певної кількості латинізмів, які зберегли форму та вимову, близьку до оригіналу. Здебільшого це стосується лексики інтелектуальної сфери.

Виявлення загального та специфічного у функціонуванні слів латинського походження у різних мовах має значення для практичного вивчення та викладання іноземних мов.

Акцентування уваги на групах латинізмів, що мають паралелі у вимові та написанні в українській, англійській та італійській мовах, допомагає економити навчальний час при викладанні нової лексики, прискорювати процес її засвоєння. Особливо це помітно у випадках, коли одна з цих мов є рідною.

Ключові слова: запозичення, латинізм, мова-реципієнт, міжмовні контакти, екстралінгвальний чинник.

The article examines the sociolinguistic features of the process of permeation of borrowings of Latin origin into Ukrainian, English, and Italian, ways of their adaptation, the functioning of Latinisms in the semantically related autochthonous lexis of the recipient language.

The lexical system, part of which is formed by words borrowed from other languages, is the most mobile and flexible. Vocabulary changes dynamically and constantly along with the development of the language collectivity, reflects changes and trends in society. Social and material factors in specific historical periods stimulate the process of transformation of the vocabulary, replenishing it by involving foreign language elements.

Analysis of changes in the lexical system of language is productive when it is performed taking into account the development of its components amid the historical events, as well as socio-political and cultural situation in a particular period of time.

The appearance, development, and adaptation of borrowed words are one of the important results of the influence of extralingual factors on the development of the lexical system, a clear manifestation of the interaction of languages. Since language does not exist as a phenomenon separate from society, it reflects and denotes concepts, phenomena, or processes that exist in society.

Features of the functioning of borrowings in one language are more noticeable when compared with similar processes in other languages.

This study draws parallels of borrowings from Latin in Ukrainian, English, and Italian, and demonstrates the existence of several Latinisms that have retained a form and pronunciation close to the original. For the most part, this applies to the lexis of the intellectual sphere.

Identifying the general and specific in the functioning of words of Latin origin in different languages is important for the practical study and teaching of foreign languages.

Focusing on groups of Latinisms that have parallels in pronunciation and writing in Ukrainian, English, and Italian helps to save learning time when teaching new vocabulary, speed up the process of its acquisition. This is especially noticeable in cases where one of these languages is native.

Key words: borrowing, latinism, recipient language, interlingual contacts, extralingual factor.

Постановка проблеми. Вплив екстралінгвальних факторів на зміну словникового складу мови досі залишається одним із важливих напрямків сучасного мовознавства. Запозичення, поруч із внутрішніми ресурсами, є багатим джерелом збагачення активного словника мови.

Різні народи можуть використовувати неоднакові мовні засоби для вираження понять, явищ або процесів, що є потужною рушійною силою появи запозичень. Великою мірою їх поява визначається чинниками нелінгвістичного характеру.

На прикладі української, англійської та італійської мов проводиться дослідження проникнення на лексичному рівні запозичень з латини в різноструктурні мовні системи у періоди інтенсифікації взаємодії мовних практик. Розглядається хронологія та причини появи латинізмів, їх освоєння та адаптація у мові-реципієнті.

Метою розвідки є виявлення та аналіз особливостей появи однакових латинських лексем в мовах різного походження, структури та історичного розвитку на прикладі української, англійської та італійської мов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цей напрямок наукових студій був і залишається

у центрі уваги багатьох вчених. Оскільки мова постійно реагує на зміни у соціально-культурному житті суспільства, існує ціла низка досліджень процесів діахронічного та синхронічного розвитку мовної діяльності [14, с. 99–100], в тому числі словникового фонду мови. Вивченню цих питань приділяли багато уваги Фердинанд де Соссюр [14], Шарль Баллі, Бодуен де Куртене, Ойген Вюстер, О.О. Реформатський, О.С. Ахманова, Д.С. Лотте, Бруно Мільоріні [17], Тулліо де Мауро [13], П. Деркін [15], Д. Ейерс [10], Д. Ейто [11], Х. Даннер [12].

Розгляд динаміки явища запозичення крізь призму соціолінгвістичного підходу є важливою рушійною силою теоретичного осмислення та практичної обробки матеріалу.

Дослідження, пов'язані з вивченням розвитку та гнучкості лексичної системи мови, проблематики приходу в мову запозичених слів стали центром уваги вітчизняних вчених: Л.А. Булаховський, В.М. Русанівський [7], О.Г. Муромцева [5], Б.М. Ажнюк [1], О.А. Стишов [9], С.В. Семчинський, В.П. Сімонок [8], С.П. Гриценко [2], У.Л. Мрозіцька [4], Т.О. Осипова [6].

Слід зважити на те, що ця проблема на сьогодні далека від вичерпного висвітлення. Динаміка міжмовної взаємодії та розвиток стратегій дослідження феномену обумовлюють необхідність подальшого аналізу.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є висвітлення безпосереднього та нерозривного зв'язку соціально-політичного, економічного та культурного рівня носіїв мови-донора у певний історичний момент з можливістю та інтенсивністю проникнення їх лексики у мову-реципієнт. Продемонструвати, що латинізми, як частина інтелектуального лексичного фонду, можуть запозичуватися опосередковано через інші мови без участі народу-носія.

Виклад основного матеріалу. Об'єктивна реальність постійно пропонує нові поняття, явища або процеси. Різні народи можуть їх називати по-різному, і це фіксується в мові. Мовленнєва діяльність нерозривно пов'язана із суспільством, і, як і суспільство, перебуває у постійному розвитку. Швидкість цього розвитку історично неоднакова і визначається соціально-політичними реаліями.

Поява іншомовних слів, які стають органічною частиною лексичної системи мови-реципієнта найтіснішим чином пов'язана із зовнішньою, нелінгвістичною реальністю, тобто з соціокультурними змінами, що відбуваються в певний історичний відрізок часу. Діахронічне дослідження лексичних явищ [14, с. 171] допомагає вивчити динаміку процесу розвитку лексичної системи, який (процес) багато в чому залежить від швидкості та інтенсивності міжмовної інтерференції.

Існують декілька напрямів постачання іноземних слів у мову-реципієнт. Людські контакти через переселення, торговельні та культурні зв'язки, у тому числі мовна мода, є великою рушійною силою переміщення лексичних пластів. З іншого боку, це потреба в найменуванні чи спеціалізації явищ або процесів, прагнення уникнути зайвої полісемії, особливо в науковій термінології, розширення наявних синонімічних рядів.

Запозичення – це не просто лексичні одиниці, що прийшли з іншої мови – це додаткові засоби висловлення думки. Часто іншомовні слова слугують «для заповнення лакун у терміносистемах на позначення нових понять, а також інших важливих реалій і явищ» [9, с. 100].

В той час, коли латинська мова перестала бути мовою живого спілкування, вона, з одного боку, дала життя новим мовам, з іншого – збагатила словникові фонди вже тих, що існують.

Наприклад, У.Л. Мрозіцька відмічає, що «найповніші лексикографічні джерела сучасної української літературної мови містять понад 3 тисячі латинізмів, які відбивають різні сфери життя українців і є ідеографічно різноплановими» [4, с. 10].

Порівнюючи процес проникнення слів латинського походження в українську, англійську та італійську мови, які істотно відрізняються за своїм історичним розвитком, структурою й особливостями функціонування, спостерігаємо наявність достатньої кількості однакових за змістом слів, що прийшли з латини й стали вербальними маніфестаціями нових понять у мові-реципієнті. Ці запозичення проникали в мову як в усній, так і в письмовій або книжковій формі.

Діахронічний розгляд процесу запозичення показує, що латинські лексеми не завжди потрапляли у мову безпосередньо. Наприклад, великий вплив на англійську мову історично мала французька, в українську багато латинізмів прийшли за допомогою польської, німецької та французької мов.

При переході в іншу мову, слово пристосовується до її закономірностей, при цьому воно часто сприймається з точки зору фонологічної системи мови-реципієнта, яка часто відрізняється від такої системи мови-донора. Відбувається так зване освоєння запозичень, тобто часткова або повна адаптація до фонетичних, морфологічних, стилістичних особливостей мови, яка їх приймає. Може змінюватися вимова, відбуватися заміна звуків на фонетично близькі звуки мови-реципієнта. Аналіз лексичного матеріалу виявляє випадки, коли в італійській мові – прямої спадкоємиці латини – деякі слова історично зазнають радикальніших змін у правописі та фонетичній організації, ніж у більш дистантних мовах. Наприклад, лат. *examen*, іт. *esame*, укр. *екзамен*. В цьому випадку в українській мові слово зберегло автентичну вимову мови-донора, тоді як італійський аналог втратив і оригінальне звучання, і написання, і латинські граматичні особливості.

Частина слів зберегла своє значення, певні лексичні одиниці зазнали переосмислення, набули нового значення. Деякі слова вийшли з активного вжитку, наприклад, слово сатисфакція (лат. *satisfactio*) в українській мові.

Поява латинізмів в українській, англійській та італійській мовах не відбувалась одночасно. Інтенсивність проникнення цих лексем також була різною в різні історичні моменти.

Запозичення латинських елементів українською мовою відбувалося у кілька етапів. Широкі міжкультурні комунікації у XVI–XVIII

століттях вплинули на проникнення іноземних слів. У цей час велика увага приділялася класичним мовам. Грецька та латина стали важливою частиною програми навчальних закладів, у тому числі шкіл вищого ступеня, використовувалися у науковій, художній та релігійній літературі, при складанні адміністративних, судових та інших документів. Було створено перші українсько-латинські словники – «Лексикон латинський» Є. Славинецького та «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та О. Корецького-Сатановського, що належать до середини XVII ст.

Багато латинізмів в цей час прийшли через польську, французьку та німецьку мови, коли латина вже не мала етносу-носія. «Через польську мову йде потужний потік західноєвропейських, переважно адаптованих німецькою мовою, запозичень. З походження майже всі вони латинізм: апетит, астрологія, декрет, експедиція, елемент, інструмент, комедія, коньдїція, пельгримство, порт, реєстр, серпеньтин, тиран, триумф, трагедія, флекгма, фундамент, цимерман та ін.» [7, с. 107].

У XIX – XX століттях через діяльність української інтелігенції, зокрема переклади творів світової класики, наукової літератури в українську мову проникає багато лексики суспільно-політичного, культурного спрямування, науково-технічної термінології. Ці слова успішно використовувалися в міжмовній взаємодії і були підхоплені інтелектуальним середовищем в період великої активності української інтелігенції, розвитку та збагачення української мови.

Відомий італійський мовознавець Тулліо де Мауро [13] визначав англійську мову як найбільш латинізовану мову не неолатинського світу. Слова латинського походження займають значне місце в її словниковому фонді.

Освоєння Британських островів представниками народів, які тим чи іншим чином зазнавали впливу латинської мови, не могло не позначитися на складі англійської лексики. Вважається, що до 40% англійського словникового фонду запозичено з латини.

Кілька століть римського правління, включно до 410 року, залишили не тільки досвід будівництва доріг і міст, а й латинські слова, наприклад, *colony* (лат. *colonia*). Однак цей період не був особливо плідним з точки зору входження до лексики нових латинських елементів.

Важливим етапом проникнення латинізмів стало VII століття. Це був період звернення до християнства. Римські проповідники принесли латинські релігійні терміни, проводили цією

мовою службу. Частиною англійського словника стали слова *religion* (лат. *religio*), *monk* (лат. *monachus*), *monastery* (лат. *monasterium*), *credo* (лат. *credo*) та інші. Розвиток шкіл, писемності, виробництво рукописної літератури латиною сприяло подальшому зміцненню її позицій.

Моментом найпотужнішого опосередкованого надходження латинізмів став період норманської присутності, починаючи з XI століття. У цей час французька стала мовою, що домінує, і більшою або меншою мірою поширила свій вплив на всі соціальні верстви суспільства. Привілейовані класи Великої Британії, інституції та духовенство перейшли виключно на французьку, тоді як серед неосвіченого народу вона поширювалася набагато повільніше. Цей період характерний одночасним функціонуванням у мовній практиці французьких та англійських слів для позначення однакових понять. Згодом частина словникового фонду англосаксонського походження зникла, частина слів залишилася у незмінному вигляді, а частина вживалася паралельно із французькими синонімами й сформувала спільні синонімічні ряди, наприклад, *come* – *arrive* (лат. *arripere*), *call* – *appeal* (лат. *appellare*).

Незвичайний підйом, який прийшов у всі галузі науки, культуру та мистецтво в період Відродження, приніс із собою нову хвилю латинізмів. Слова латинського та грецького походження становили базу термінології у різних галузях знань, Латинську мову викладали у школах, використовували у науковому та культурному спілкуванні.

Багатомовні безпосередні та опосередковані контакти з латиною значно розширили лексичну та інші системи англійської мови.

Італійська мова, одна з так званих неолатинських мов, є, можливо, найближчим прямим спадкоємцем латини й на початку найповніше ввібрала її мовну систему, особливо щодо лексики.

Занепад Римської імперії зумовив появу багатьох незалежних держав на її території. Мова кожної з країн, що утворилися, віддалилась від своїх латинських коренів, залежно від географічного положення відчувала інтенсивний вплив французької, іспанської, арабської або німецької мов, набула особливих індивідуальних рис, досі знаходячи вираз у феномені сучасних італійських діалектів. Крім цього, відмінності між повсякденно-розмовною та письмовою мовою, діастратичні відмінності, зумовлені соціальними характеристиками носіїв, також відіграли чималу роль у подальшому віддаленні від класичної латини.

Небувалий економічний та культурний розквіт Флоренції у XIII – XV століттях сприяв просуванню тосканського діалекту. Данте Аліґ'єрі, створюючи свою Божественну комедію, написану на початку XIV століття, використовував народну, а не класичну латину. Варто відзначити його незакінчений латинський трактат «Про народну мову», у якому Данте бачив визначальну роль італійської як загальнонаціональної.

У XV – XVI століттях з розвитком різних напрямків знань відкривались невідомі до цього документи, студії, що несли нову специфічну лексику. Письмова латина стала найважливішим джерелом слів, що стосувалися інтелектуальної та наукової лексики. Ввійшли до словникового фонду латинізми, які називали незнайомі поняття, наприклад, *fanatico* (лат. *fanaticus*), *orzione* (лат. *optio*), *lapsus* (лат. *lapsus*) та інші.

Після об'єднання Італії в 1861 році італійська мова стала державною, пройшла через багато труднощів і створила основу для загальної природної та необхідної комунікативної взаємодії, що лежить в основі держави. Констатуючи безумовний історичний прогрес, особливо у другій половині XX століття, слід зазначити, що у мові науки й техніки, філософської думки, права, релігії, економіки та культури латинізми є такою ж невід'ємною рисою італійської, як і багатьох інших європейських мов.

Вивчення матеріалів періодичних видань, соціальних мереж та словників, що містять у тому числі етимологічне значення лексичних одиниць, дозволяє виділити декілька сфер широкого вжитку латинізмів. Більш численними видаються такі групи: соціально-політична лексика, слова латинського походження у сфері науки й техніки, лексеми фінансово-юридичного напрямку, латинські запозичення в медицині та біології, слова, що стосуються освіти, а також латинізми зі світу культури та мистецтва.

Нижче наводимо приклади одного й того ж латинського запозичення в українській, англійській та італійській мовах.

Соціально-політична лексика:

delegatio (укр. делегація, англ. delegation, іт. delegazione)

discussio (укр. дискусія, англ. discussion, іт. discussione)

adeptus (укр. адепт, англ. adept, іт. adepto)

civilis (укр. цивільний, англ. civil, іт. civile)

colonia (укр. колонія, англ. colony, іт. colonia)

Латинські запозичення науково-технічного напрямку:

inductio (укр. індукція, англ. induction, іт. induzione)

generator (укр. генератор, англ. generator, іт. generatore)

indicator (укр. індикатор, англ. indicator, іт. indicatore)

pyramis (укр. піраміда, англ. pyramid, іт. piramide)

globus (укр. глобус, англ. globe, іт. globo)

Слова, що належать до фінансово-юридичної галузі:

contractus (укр. контракт, англ. contract, іт. contratto)

incidens (укр. інцидент, англ. incident, іт. incidente)

director (укр. директор, англ. director, іт. direttore)

falsus (укр. фальшивий, англ. false, іт. falso)

importare (укр. імпортувати, англ. import, іт. importare)

Латиномовні елементи, які використовуються в медицині та біології:

depressio (укр. депресія, англ. depression, іт. depressione)

iniectio (укр. ін'єкція, англ. injection, іт. iniezione)

herbarium (укр. гербарій, англ. herbarium, іт. erbario)

bacillus (укр. бацила, англ. bacillus, іт. bacillo)

caries (укр. карієс, англ. caries, іт. carie)

Лексеми, що стосуються освіти:

lectio (укр. лекція, англ. lecture, іт. lezione)

rector (укр. ректор, англ. rector, іт. rettore)

universitas (укр. університет, англ. university, іт. università)

docens (укр. доцент, англ. docent, іт. docente)

examen (укр. екзамен, англ. exam, іт. esame)

index (укр. індекс, англ. index, іт. indice)

Латинізми зі світу культури та мистецтва

expressio (укр. експресія, англ. expression, іт. espressione)

circus (укр. цирк, англ. circus, іт. circo)

litteratura (укр. література, англ. literature, іт. letteratura)

contextus (укр. контекст, англ. context, іт. contesto)

amator (укр. аматор, англ. amateur, іт. amatore)

nota (укр. нота, англ. note, іт. nota)

Як видно з прикладів, існує цілий пласт латинізмів, що максимально зберегли свою форму одночасно в деяких сучасних мовах.

Висновки. Слід зазначити, що вивчення запозичень допомагає глибше зрозуміти не лише взаємодію між мовою-донором та мовою-реципієнтом у певний

історичний момент, а й мати можливість оцінювати соціально-політичні, економічні та культурні зв'язки між різними народами в цей період. Італійська мова з одного боку природно успадкувала слова латинського походження, а з другого, з розвитком суспільства знаходила в латині цінне джерело нової лексики. Англійська історично отримала багато латинських слів в результаті переселення народів на її територію. В українській словниковий фонд латинські запозичення проникали внаслідок соціокультурного впливу як безпосередньо, так і через інші мови.

Подальше вивчення латинізмів зумовлено збільшенням міжмовних контактів. В деяких галузях знань, наприклад, юриспруденції, медицині, біології, музиці латинські слова становлять основу міжнародної наукової термінології, їх форма і значення залишаються відносно близькими до мови-донора.

Вміле використання цих знань полегшує процеси засвоєння нових слів та їх дериватів, вдосконалює навички перекладу, дає інструменти для розвитку критичного мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ажнюк Б.М. Англізми в сучасній українській, російській і чеській мовах. *Мовознавство*. 2008. № 2–3. С. 190–207.
2. Гриценко С.П. Лексичний вплив як чинник динаміки структури мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень українських пам'яток к. XVI–XVII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 1999. 19 с.
3. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / ред. кол. : О.С. Мельничук (головний ред.) та ін. ; АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
4. Мрозіцька У.Л. Інтра- та екстралінгвальні чинники розвитку мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень в українській мові) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15. Київ, 2002. 18 с.
5. Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови у другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія. Харків : Вища школа, 1985. 152 с.
6. Осипова Т.О. Латинські запозичення в англійській мові. Мова, історія, культура у лінгвокомунікативному просторі : збірник наукових праць / ред. кол. : Л.В. Біденко, О.М. Волкова, С.І. Дегтярьов; упоряд. Л.Д. Біденко. Суми : СумДУ, 2015. Вип.2. С. 142–149.
7. Русанівський В.М. Історія української літературної мови : підручник. Київ : АртЕк, 2001. 392 с.
8. Сімонок В.П. Запозичена лексика в українській мовній картині світу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Філологія*. 2014. № 8. Т. 2. С. 250–254.
9. Стишов О.А. Динаміка лексичного складу сучасної української мови. Лексикологія. Лексикографія : навчальний посібник. Біла Церква : Авторитет, 2019. 198 с.
10. Ayers D.M. *English Words from Latin and Greek Elements*. Tucson : The University of Arizona Press, 1986. 290 p.
11. Ayto J. *Word Origins: The Hidden Histories of English Words from A to Z*. London : A & C Black, 2006. 574 p.
12. Danner H.G. *A Thesaurus of English Word Roots*. Lanham, Maryland : Rowman & Littlefield, 2014. 990 p.
13. De Mauro T. *La fabbrica delle parole*, Torino : Utet Libreria, 2005. 267 p.
14. De Saussure F. *Corso di linguistica generale*. Introduzione, traduzione e commento di Tullio de Mauro. Bari : Laterza, 2005. 491 p.
15. Durkin P. *Borrowed Words: A History of Loanwords in English*. Oxford : Oxford University Press, 2014. 512 p.
16. *La cultura Italiana – Vocabolario on line – Treccani* [Електронний ресурс] : URL: https://www.treccani.it/enciclopedia/elenco-opere/Vocabolario_on_line
17. Migliorini B. *Storia della lingua italiana*, 12 ed. Milano : Bompiani, 2007. 761 p.
18. *Oxford English Dictionary* [Електронний ресурс] : URL: <http://www.oed.com/>